

AHMAD DONISH- QOMUSIY OLIM**Sattorova Nargiza Abduraupovna**

BuxDpi magistranti.

nargizasattorova1997@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.15059664>

Annotatsiya. O'zbek va tojik xalqining buyuk farzandi Ahmad Donish Buxoro amirligining qomusiy olimi, pedagog, islohotchi, olim, munajjim, yozuvchi, faylasuf, mutafakkir, shoir, davlat arbobi bo'lgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Ahmad Donish ijodi ta'sirida ziyolilarning ilg'or qismining uyg'onishi nafaqat Buxoro amirligida, balki O'rta Osiyoda ham o'z o'rniga ega bo'ldi. Buxorodagi ilk maorifparvarlik g'oyalari Ahmad Donishdan boshlangan.

Kalit so'zlar: Ahmad Donish, Buxoro, Sadridin Ayniy, B.G.G'ofurov, "Navodir-ul-vaqoe", mulla Ikromcha.

АХМАД ДОНИШ - УЧЕНЫЙ-ЭНЦИКЛОПЕДИСТ

Аннотация. Ахмад Дониш, великое дитя узбекского и таджикского народов, был энциклопедистом, педагогом, реформатором, учёным, астролог, писателем, философом, мыслителем, поэтом и государственным деятелем Бухарского эмирата. В конце 19 — начале 20 веков под влиянием творчества Ахмада Дониша произошло пробуждение передовой части интеллигенции не только в Бухарском эмирате, но и в Средней Азии.

Первые образовательные идеи в Бухаре начались с Ахмеда Дониша.

Ключевые слова: Ахмад Дониш, Бухара, Садриддин Айний, Б.Г. Гафуров, «Наводир-уль-вакае», мulla Икрамча.

AHMAD DONISH - ENCYCLOPEDIA SCIENTIST

Abstract. Ahmad Donish, the great child of the Uzbek and Tajik people, was an encyclopedist, pedagogue, reformer, scientist, astrologer, writer, philosopher, thinker, poet, and statesman of the Bukhara Emirate. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, under the influence of the work of Ahmad Donish, the awakening of the advanced part of the intelligentsia took place not only in the Emirate of Bukhara, but also in Central Asia. The first educational ideas in Bukhara started with Ahmed Donish.

Key words: Ahmad Donish, Bukhara, Sadridin Ainiy, B. G. Gafurov, "Navodir-ul-vaqae", Mullah Ikramcha.

Bu qadim Vatanimizdan, ko'hna Buxoromizdan, ne-ne buyuk zotlar yetishib chiqmagan deysiz. Ularning umumbashariy g'oyalari, ilmiy merosi, oradan necha asrlar o'tsa hamki, ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda. O'zidan munosib iz qoldirgan ana shunday ulug' siymolardan biri ulug' olim va davlat arbobi Ahmad Donishdir.

Yurt tarixi, millat taqdiririga befarq bo'lmagan ma'rifat ahli uning nomini eshitgan, albatta. Biroq "Ahmad Kalla", "Ahmadi Maxdum", "Muhandis" nomlari bilan zamonasida shuhrat qozongan va ilmiy-adabiy tafakkurning yangilanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan allomaning amirlik tuzumini isloh qilish, Rossiya va Yevropa mamlakatlaridan andoza olib, huquqiy demokratik davlat va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish, turli tabaqa vakillaridan iborat parlament (mashvarat) tuzish, barcha qonun, nizomlarni shu kengashda ishlab chiqib, hayotga tatbiq etish, maktab va madrasa fanlari, o'qitish usullarini tubdan yangilash xususidagi ilg'or qarashlaridan bexabar chiqamiz. U ana shunday hur fikrlari, qomusiy ilmi tufayli Rossiya imperatori Aleksandr Ining ham nazariga tushgan edi.

Ahmad Donishning tarbiyaviy qarashlari havodan shakllanmagan. U o'z davrining deyarli barcha fanlarini o'rgangan va aslida qomusiy edi. Ammo uning tarbiyaviy qarashlarining shakllanishida tojik-fors adabiyotimiz namoyandalarning tarbiyaviy g'oyalari kam rol o'ynamagan. U, albatta, ularning bilim, insonparvarlik, boshqaruv va hokazolarning ahamiyati haqidagi qarashlari bilan tanish edi. Biroq, u Rossiyaga uch marta tashrif buyurib, bu buyuk mamlakatning shaharsozlik, ilm-fan, madaniyat, ma'muriy ishlar va boshqalardagi taraqqiyotini ko'rganida, buyuk pedagogning tanqidiy pozitsiyalari yanada kuchaydi. Ulug' ma'rifatparvar har safar qaytganida ko'rganlarini Buxorodagi holat bilan qiyoslagan.

S.Ayniy ta'kidlaganidek, "Ahmad Donish doimo o'z izdoshlari, shogirdlari va hamrohlari orasida edi. U o'z taassurotlari va mulohazalari bilan o'sha paytgacha "shunday bo'lishi kerak, degan fikrdan bosh tortgan" Buxoro ziyolilarining mazkur qatlamining uyg'onishiga hissa qo'shdi.

Jadidlar nomi bilan mashhur bo'lgan o'sha ijtimoiy kuchlarni tarbiyalash va birlashtirishda Ahmad Donish asarlari katta rol o'ynadi. U zamondoshlari orasida mashhur bo'lgan, o'sha davrda ziyolilarning yetakchi qismi uchun ma'lumotnoma bo'lgan "Navodir-ul vaqoe" ("Eng nodir voqealar") asari muallifi edi. S.Ayniyning yozishicha, XIX-XX-asrlar bo'sag'asida Buxoroda yosh avlod aynan Ahmad Donish ijodi va g'oyalari asosida tarbiyalangan.

Uning amir hokimiyatining illatlari, amaldorlar, qozi va raislarning suiiste'mollari, madrasa, uning o'qitish uslublari va unda o'qitiladigan narsalar haqidagi tanqidlari haqidagi asarlari madrasa talabalarining ilg'or qismi orasida "haqiqiy ma'naviy inqilob" yaratdi. "Uning kitobining bizga ta'siri shunchalik kuchli ediki, o'sha davrdagi hayotga bo'lgan qarashlarimiz, amir, vazir va mullalar bilan munosabatlarimiz deyarli butunlay o'zgarib ketdi". Ahmad Donish g'oyalari O'rta Osiyo mintaqasi, xususan, o'sha davr Buxoroning yetakchi arboblari dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatdi va XX-asr boshidagi jadidchilik harakatining g'oyaviy arsenaliga kirib keldi.

S.Ayniy A.Donishni "Buxoroning qorong'u ufqidagi tong yulduzi" deb bejiz atamagan.

Markaziy Osiyo bo'yicha g'arb olimi Edvard Olvortning fikricha, "Ahmad Donish mahalliy islohotchilarning nazariy asoschisi bo'lgan".

S.Ayniy Ahmad Donishning mashhur "Navodir-ul-vaqoe" ("Nodir voqealar") asari buxorolik yoshlarning ma'lum bir qismini rag'batlantirish uchun muhimligini ta'kidlab, unda qiziqarli hikoyalar bilan bir qatorda Ahmad Donish "o'zimiz har kuni kuzatadigan kundalik hayotning salbiy hodisalarini tasvirlaydi. Bu hodisalarning keskin tanqidi bizni o'ziga tortdi".

Natijada, S.Ayniy ta'kidlaganidek, "bu kitob bizda juda katta taassurot qoldirdi, amir va uning vazirlari, mullalar va o'sha davrning butun hayoti bizga butunlay yangicha ko'rinishda namoyon bo'ldi". Shuning uchun ham S.Ayniy o'zining va safdoshlarining Ahmad Donishning bu ajoyib asari bilan tanishishini "haqiqiy ma'naviy inqilob" deb bilgan. S.Ayniyni yozishicha, XIX asr oxirlarida Ahmad Donishning Buxorodagi suhbatdoshlaridan eng mashhurlari Sharif Maxdum Mo'tasim, Iso Maxdum, Inoyat Maxdum, Yahyoxo'ja, Qori Abdulmajid Zufunun, Mulla Sharif Soat, Mirzo Somiy va boshqalardir.

XX-asr boshlarida bu davrdagi siyosiy voqealar, ayniqsa 1905-1907 yillardagi rus inqilobi ta'sirida, V.I. Lenin "butun Osiyoni uyg'otdi", Ahmad Donishning tarbiyaviy g'oyalari tarixda "jadidiya" yoki "jadidchilik" nomi bilan mashhur bo'lgan yangi g'oyaviy-siyosiy harakatning g'oyaviy manbalaridan biriga aylandi. Jadidlar Ahmad Donishning ma'rifiy g'oyasidan chetga chiqmadilar va shu paytgacha da'vo qilganidek "orqaga qadam" ham tashlamadilar, aksincha, bu g'oyani yangi usuldagi maktablar, dorixonalar ochish bilan davom ettirdilar. Jadidchilik harakati Buxoro sharoitida amirning reaksiya, feodal-monarxiya tuzumiga qarshi yagona muxolifat edi. Shuning uchun ham u dastlab mahalliy ziyolilarning liberal fikrli qismini qamrab olgan bo'lsa, asta-sekin ularning doirasi nafaqat ziyolilar vakillari, balki vujudga kelayotgan mahalliy savdo burjuaziyasi, ishchilar, hunarmandlar va boshqalar hisobiga ham kengayib bordi.

B.G.G'ofurovning yozishicha, Ahmad Donishning buyuk xizmatlari shundan iboratki, u XIX asr oxirida ma'rifatparvarlar guruhini o'z atrofida birlashtira oldi. Ko'pchilik Ahmad Donish ta'sirida amir tuzumining murosasiz tanqidchilariga aylanib, mehnatkash xalqning dardi va iztiroblarini turlicha his qildi. Ular na amirdan, na uning amaldorlaridan rahm-shafqat so'ramasdilar. Ana shu mavqei tufayli ularning hammasi oddiy kambag'allar bilan birdam bo'lib, qolgan umrlarini qashshoqlikda o'tkazdilar. Ahmad Donish ijodi, ayniqsa, uning "Navodir-ul-vaqoe" asari ta'sirida qolganlar soni yangicha, ya'ni, amir tuzumiga tanqidiy nazar bilan qaradi, o'sib bordi va allaqachon o'nlab odamlarga aylandi. Ulardan Sharifjon Maxdum Sadri Ziyo, Sadridin Ayniy, Mirzo Abdulvohid Munzim va boshqalarni nomlashimiz mumkin, natijada asoschisi Ahmad Donish bo'lgan ta'lim-tarbiya g'oyalari XIX asr oxiri — XX asr boshlaridayoq o'zgarib ketdi.

Ahmad Donish ma'rifatparvarligi XIX asr oxirlarida, ayniqsa, XX asr boshlarida nafaqat buxorolik ziyolilarning ilg'or qismini, balki Buxoro talaba yoshlari va savdo doiralarini ham qamrab oldi. Muftiy mulla Ikromcha (1847-1925) kabi ruhoniylarning eng ko'zga ko'ringan namoyandalari orasida ham amir tuzumiga nisbatan boshqacha munosabatda bo'lganlar. Mulla Ikromcha ruhoniylarning konservativ davralaridan farqli o'laroq, amirlikdagi mavjud kamchiliklarni ayovsiz tanqid qilgan, amaldorlar zulmiga qarshi ochiq gapirgan, adolatsizlikni qattiq kaltaklagan, o'z fikrini nafaqat ruhoniylar ustunlari, balki qushbegilar oldida ham ochiq bildirgan.

REFERENCES

1. Ахмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Душанбе, 1960
2. Sadriddin Ayniy. Asarlar. 8 tomlik. Toshkent, 1965
3. Amonov, U. S., & Saparova, S. R. (2021). The mother tongue textbook of the primary school in elbek's interpretation. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(6), 403-407.
4. Амонов, У. С. (2016). Научный подход а. Фитрата к пословицам. *Современные тенденции развития науки и технологий*, (8-3), 5-9.
5. Ulugmurod, A. S. Abdurauf fitrat is one of the earliest researchers of Uzbek folklore. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*. Year: 2020, Volume: 10, Issue: 6. First page:(669) Last page:(673). *Online ISSN*, 2249-7137.
6. Amonov, U. M. S. (2016). Folklore in the works of abdurauf Fitrat. *Theoretical & Applied Science*, (10), 9-12.
7. Amonov, U. S. (2022). Turkiston o'lkasida usuli jadid maktablarining shakllanish jarayoni, muammolari va taraqqiyoti. *Pedagogs jurnali*, 1(1), 412-414.
8. Sultonovich, A. U. M., & Ramazonovna, S. S. (2023). Elbek-bolalar adabiyotini o'qitish metodikasining asoschisi. *Ayniy vorislari*.
9. Sultonovich, A. U. (2016). Folklore in the works of Abdurauf Fitrat. *International scientific journal «Theoretical & Applied Science», USA*, 12-15.
10. Амонов, У. С. (2022). JADIDCHILIK HARAKATI VA «BUXOROYI SHARIF» RO'ZNOMASI: Amonov Ulug 'murod Sultonovich, BuxDUPI dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, 5, 62-67.
11. Amonov, U. S. (2020). Новые грани творческого наследия Элбека. *“Til va adabiyot ta'limi” jurnali*.
12. Amonov, U. S. *Eshonqulova MZ Buxoroning ikki farzandi haqida mulohazalar*.

13. MAQOL, A. U. O. Q. D., & AHAMIYATI, J. F. U. V. DOI: 10.53885/edinres. 2021.53. 34.124 US Amonov, BuxDU filologiya fanlari bo 'yicha falsafa doktori (PhD) MQ Salohiddinova, BuxDU boshlang 'ich ta'lim 2-bosqich talabasi. In *Научно-практическая конференция.–2022.*
14. Sultonovich, A. U. (2020). Новые грани творческого наследия Элбека.“. *Til va adabiyot ta'limi” журналы.*
15. Amanov, U. (2018). XX asr boshlarida o 'zbek folklorining o 'rganilishi tarixi (abdurauf fitrat, g 'ozi olim yunusov va elbek faoliyati misolida). filologiya fanlari bo 'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati.
16. Amonov, U. (2018). History of the study of Uzbek folklore in the early twentieth century (on the example of Abduraf Fitrat, Ghazi Olim Yunusov and Elbek. Philosophy in Philosophy (PhD)... diss. auto.
17. Amonov, U. (2024). SADRIDDIN AINI'S CRITICAL VIEWS (BASED ON THE TAZKIRAH “SAMPLE TAJIK LITERATURE”). *European International Journal of Pedagogics*, 4(11), 200-207.
18. Sultonovich, A. U. (2016). Научный подход А. Фитрата к пословицам.«Современные тенденции развития науки и технологий», (8-3), 5-9.
19. Amonov, U. (2024). SADRIDDIN AINI'S CRITICAL VIEWS (BASED ON THE TAZKIRAH “SAMPLE TAJIK LITERATURE”). *European International Journal of Pedagogics*, 4(11), 200-207.
20. Amonov, U. M., Risolat, T., & Sabina, S. (2024, May). Hadislarda Barkamol, Ma'rifatli Farzandni Tarbiyalash Masalasi. In *International Conference on Linguistics, Literature And Translation (London)* (Vol. 3, pp. 54-57).
21. Sultonovich, A. U. M., & Ramazonovna, S. S. (2024). THE METHODOLOGICAL SIGNIFICANCE OF SADRIDDIN AINIY'S AUTOBIOGRAPHICAL TALE “ESKI MAKTAB” IN TEACHING CHILDREN'S LITERATURE. *MATERIALLARI*, 579.
22. Amonov, U. (2023). ABOUT SADRIDDIN AINIY'S TAZKIRAH “NAMUNAYI ADABIYOTI TOJIK”. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(06), 196-199.
23. Amonov, U. (2023). ABOUT SADRIDDIN AINIY'S TAZKIRAH “NAMUNAYI ADABIYOTI TOJIK”. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(06), 196-199.
24. Амонов, У. (2022). Размышления о научно-теоретических и практических направлениях узбекской фольклористики. *Общество и инновации*, 3(2), 18-23.
25. Amonov, U. M. ONA TILI (MORFOLOGIYA).